

-EL, -İL, -SEL EKLERİ ÜZERİNE

HAYDAR EDİSKUN

Sayın Tahsin Banguoğlu, 16-19 Eylül 1965 tarihlerinde, *Dünya* gazetesinde “Nisbet Sıfatları ve -sel, -sal” başlığı altında, görüş ve gözlemlerini belirten dört yazı yazmıştı. Bu yazılar, 28.9.1965 tarihli *Meydan* gazetesinde yankısını bulmuş, Sayın Emin Bayraktaroğlu, “Sel ve Sal Hikâyesi” başlıklı yazısında, Sayın Banguoğlu’nun yazısından söz etmiş, kendisini övmüş, onun düşüncelerine katılmış; bu arada Dil Kurumu’nun yönetici ve üyelerine **küçük insanlar, alaylı dil âlimleri, ne idüğü belirsiz insanlar, uydurmacılar** gibi -kendine göre- birtakım sıfatlar yakıştırmıştı. Sayın Bayraktaroğlu’nun amacı -artık herkesçe bilindiği üzere- ne olursa olsun Dil Kurumu’na çatmaktır. Bu nedenle, -sel (-sal) konusundaki düşünceleri, bilimsel nitelikten ve araştırmadan yoksundu.

Sayın Banguoğlu’nun “Nisbet Sıfatları ve -sel, -sal” başlıklı yazısının ise, neyi savunduğu açık ve belirli değildir. Bu belirsizlik, bizce, konuyu hafife almaktan, yeterli bir gözlem taşımamaktan ileri gelmektedir. Önce, bunları gösterelim; sonra, konumuza eğilelim.

Sayın Banguoğlu, konuyu -gerçekten- hafife almıştır. Onun şu tümceleri, bu yargımızın doğruluğunu ispatlayacaktır sanırım:

1) “..... en çok itiraza uğrayanlardan biri bu -sel, -sal sıfatları idi.”

-sel, -sal sıfatları ne demektir? Bunun doğrusunun “-sel (-sal) ekleriyle yapılan sıfatlar” olması gerektiğini sayın yazar da bilir.

2) “Bunun gibi Arapça **kudsi** Türkçe **kut** kökünden geldi. Buna da -al ekledik, oldu **kutsal**.”

Sayın Banguoğlu’nun **kut**’a -al ekleyip **kutal** değil de **kutsal** yapmasına şaşılır. Bunun bir dizgi yanlışlığı olabileceği düşünülemez. Çünkü sayın yazar, o dört yazısında, buna benzer sürçmeleri sık sık yapmaktadır.

3) “-el, -al, -sel, -sal ile biten eski kelimelerimizin üremesini açıklamakta ise daha çok güçlük çekiyoruz: **Çatal, sakal, güzel**... gibi.”

Dikkat buyurun: Verilen ekler arasında -sel, -sal da varken örnekler arasında bu eklerle türemiş hiç bir sözcük yoktur. Bizce, bu da işi hafife almaktır.

4) Konu, -sel (-sal) ekleridir. Ama, sayın yazar: “**Kumral** da var. Sanırsınız ki **kumru** kelimesinden -al eki getirilerek yapılmış bir sıfattır.

Oysa bunun **konur** ve **al** kelimelerinden yapılmış bir bileşikten geldiğini biliyoruz. **Konural** aslında bir at rengidir.” diyerek **-al**’ın kökenini aramaya koyulmuş, asıl konusu olan **-sel (-sal)**’ı unutmuştur. Yazısının başlığı neydi? “**Nisbet Sıfatları ve -sel, -sal**” Örnek olarak verilen **konural**’ın bu konu ile ilgisini bulmak güç.

5) Sayın Banguoğlu, **kumsal** sözcüğü için: “. . . ilgililer bu eklerin Türkçe olduğunu söylemişler ve **kumsal**, **uysal** gibi örnekler göstermişlerdir . . . Bunun gibi **kumsal ÖRNEĞİN kumsu el** gibi eski bir bileşikten gelmekte olabilir. Ortaasya’nın geniş kum çöllerini düşününüz.” diyor ve bir sanı üzerinde duruyor, **uysal** sözcüğü ise ortada kalıyor. **Uysal** için de –pekâlâ– bir yakıştırma yapılabilirdi.

Not.– Sırası gelmişken, şuracıkta, Sayın Bayraktaroğlu’nun kulağına bir çift söz fısıldamak isteriz: “Kendisini **son yıllarda Türkiye’nin yetiştirdiği değerli dil doktoru** diye övdüğünüz Sayın Banguoğlu’ndan alınan son tümceyi –zahmet olmazsa– bir daha okuyunuz. Bilirim, **örneğin** sözcüğü –uyduruktur diye– sizi pek sınırlendirir. Bu sözcük dolayısıyla Dil Kurumu ilgililerine **alaylı dil âlimleri** de demiştiniz. Bakın: Sayın Banguoğlu da **örneğin**’i kullanmış tümcesinde. Şimdi övgülerinizden cayacak mısınız? bilemem. Bana kalırsa caymayın. Çünkü, pek yakında, bu sözcüğü sizin de kullanacağımızı; üstelik –yazılarınızda bir yandan –sel (-sal) ekini yerdığınız, bir yandan da **kutsal** sözcüğünü kullandığınız gibi– ilerde **örneğin**’i de kullanarak **örneğin**’e saldıracığınızı beklemek, boşuna olmayacaktır.”

* * *

-el (-al) eki

Muhakemet-ül-Lûgateyn’de Nevâî şöyle der: “Yine kelimelere **-(e)l**, **-(a)l** eklenerek o sıfatlarla alışkanlık, uzluk anlatılır: kah-**al** (:muhasara, kuşatma), yas-**al** (:saf, dizi), kab-**al** (:muhasara, sarma), tonk-**al**, tusk-**al** (:polis), buk-**al** (:pusu), suyuñ-**al** (: bahşış, armağan) . . . gibi.” (s. 76).

Bu açıklama ve örnekler göre, Türkçe’de **-el (-al)** ekinin varlığı anlaşılıyor. Öyleyse, bu eki en eski kaynaklardan başlayarak sözlük ve betiklerimizde araştırmak gerekir.

1) *Divanü Lûgat-it- Türk*’te –el (-al) eki oldukça azdır. Bizim bulduklarımız şunlardır:

dañal	: saman kesmiği. (dañ: arpa ve zahire anlamlarına geldiğine göre ðañal’ın ðañ kökünden -al ekiyle türediği düşünülebilir.)
tükel	: tamamen, büsbütün. (tükemek: bitmek, yetmek. Tükel ’in tüke kökünden türediği benimsenebilir.)

- usal** (kişi) : iş bilmeyen, gafil. (**usruk**: uyuklayan adam. **Usal**'in kökü **us** olamaz mı?)
- kartal** (et) : parçalanmış et. (**anın kartı kartaldı**: onun yarası azdı, ya da yarasının başı koparıldı. Bu sözdeki **kart**'ın kök olduğu, **-al** ekiyle **kartal**'ın türediği görülüyor mu?)
- sakal** : sakal. (**saka**: dağ yamacı; **sakak**: çene; **sakalduruk**: külâhın başta durması, yere düşmemesi için çene altından geçirilerek bağlanan kaytan. **Sakal**'in bu sözcüklerdeki **sak** kökünden **-al** ekiyle türediği düşünülemez mi?)
- büktel** : orta boylu. (**bükte**: hançer. **Büktel** ile aralarında bir biçim ve anlam ilgisi düşünülebilir sanırım.)
- püşkel** : yufka, pide gibi ince ekmek. (**püşkeç** de aynı anlamda olduğuna göre, **püşkel**'in **büşke** ya da **püşke** ile ilgisi bulunduğu görülüyor.)
- 2) *Dedekorkut*'ta **-el (-al)** ekine -çok az da olsa- rastlanmaktadır:
- tepel** : 1) alnı beyaz. 2) tepe gibi yığılmış. (Görüldüğü üzere, bu sözcüğün kökü **tepe**'dir.)
- yanal** : 1) yan taraf. 2) yakıcı. (**yan** kökünü **yanak** sözcüğünde de görmekteyiz.)
- 3) *Lehçe-i Osmanî*'de **-el (-al)** ekiyle türemiş sözcükler oldukça çoktur:
- teğel** : kaba dikiş. Oyulgamanın diğer nev'i. (**teğmek**: dokunmak, ilişmek. **Teğmek**'te **teğel**'in kökü görülmektedir.)
- engel** : mâni, mezâhim. (**engel**'in kökü **engebe**: ova yerin iniş çıkışı sözcüğünde de bulunmaktadır.)
- çökel** : çöküntü. Kalın tortu. Nehirlerin ovalara bıraktığı tortu. (Belli ki kökü **çökmek**'tir.)
- çöngel** : ufak, çamurlu bataklık; göl. (Bu sözcüğün kökü, *Dedekorkut*'ta da geçmektedir: **çöngel**: görevini yapamaz duruma gelmiş, körelmiş, körleşmiş.)
- çokal (çukal)**: 1) örtü, cüppe, setre. 2) eskiden savaşlarda insanların ya da atların giydikleri elbise. (Bu sözcüğün kökü, **çuka**, **çuha** olmak gerekir.)
- topal** : top, aksak. (*Türk Lügati*, bu sözcük için şöyle demektedir: **topal** -sıfat- ayağı **top** olan, küt ayaklı, aksak, ayağı kırık.)

- kaşkaval** : *Türkt'*de **kaskak**, **kak** her şeyin kurusuna denir. **Kaşkaval**: kurutulmuş kelle peyniri. (Not.- *Hayat* dergisinde Ş. Kutkan ise bu kelime için şöyle demektedir: "**Kaşkaval** bir cins peynirin ismi olan bu kelime, bize İtalyanca'dan geçmiş: **Cacio**: peynir, **cavallo**: at, beygir anlamına gelir.")
- taval** : 1) kızdırılmış demir döğülürken dökülen kalhanede havuz duvarına yapışan cüruf. 2) tavan. (Bu sözcüğün kökü, bir yandan **tav**, öbür yandan da **tavan**'daki **tav** olarak görünmektedir.)
- tubal** : **taval** gibi aynı anlamdadır. (Bu sözcüğün kökü, **tubun (tübüün)** : tencerenin dibinde kalan bir parça yemek, sözcüğünde görülmektedir.)
- kapal** : muhasara, mahsuriyet. (Kökün **kap** ya da **kapamak** olduğu görülüyor.)
- kangal** : **kang** resimli ve kanırılmış manasına büyük ip turası. **Kang**, *Türkt'*de dolu tekerlek ve onun gibi müdevver şey. (*Lehçe*, **kangal**'ın kökünü açıklaması içinde vermekte, Sivas'ta bu adda bir kaza bulunduğunu da belirtmektedir.)
- kaval** : aslı **kav**. **Kaval**, içi delik, düz bazı şeyler.
- güzel** : göze hoş gelen. (Bu sözcüğün kökü **köz**: göz; **köz**: ateş koru, köz de olabilir.)
- çatal** : mefrûk, dü-şâh. İki başlı dalları yere bastırmak ve daldırmak için ağaç ve maden çatal. (Kökü, **çatmak**'ta görülmektedir.)

4) *Derleme Dergisi*'nde **kural**: kaide, usul, nizam; **yaşal**: ihtiyar, yaşlı, koca; **gögel**: yeşil ördek; **apşal**: salak, şapşal gibi sözcüklerde **-el (-al)** ekini görmekteyiz. Bunların köklerinin de **kurmak**, **yaş**, **gök**, **apışmak** olduğu anlaşılıyor sanırım.

Sonuç

Muhakemet-ül-Lûgateyn ortaya kesin bir kural koyup örnekler verdikten sonra susmak gerekirdi. Ama biz, bunu öbür kaynaklarda da araştırmayı uygun gördük. *Divan*'dan, *Dedekorkui*'tan, *Lehçe*'den, *Derleme Dergisi*'nden derlediğimiz **-el (-al)** ulanmış sözcükleri yukarıya aldık. Bu duruma göre:

a) Sayın Banguoğlu, hâlâ: "Biz biliyoruz ki bir ara bilginlerimiz Hint-Avrupa dillerinin Türkçe'den geldiğini ispat (!) etmişlerdi. Fransızca'-

daki **-el**, **-al** ekleri elbette Türkçe'den geliyordu." düşüncesinde midir? bilemeyiz.

b) "Mademki Latince ve Fransızca Türkçedir, o halde Fransızca'nın **-el**, **-al** ekleri de Türkçe'dir" gibi alaylı bir tümceden sonraki satırlarda yine Dil Kurumu'nu küçümsemeye çalışan Sayın Emin Bayraktaroğlu'nu ise, Sayın Banguoğlu'nun kalemine yapışmış görmekteyiz.

c) 11 Mayıs 1966 tarihli *Nol* dergisinde: "**Doğal** kelimesi büsbütün yanlışdır, hatta Türkçe sayılamaz. Çünkü dilimizde nispet edatı ifade eden bir **-l** eki bulunmamaktadır. Bu **-l** eki Fransızca'dır." yargısına varan Sayın Faruk K. Timurtaş'ın ille bir "**nisbet edatı ifade eden**" **-l** eki istemesine şaşmamak elde değil. Yukardaki örnekleri bir daha gözden geçirirsek **-kimileri nisbetliklerini yitirmiş, isimleşmiş bile olsalar -yanal'da cenbî; çökel'de rüsûbî; kangal'da (kang biçiminde) halkâvî; tükêl'de tamamî; çatal'da dü-şâhî** gibi anlamlar sezilmiyor mu? **Doğal** sözcüğünün çözümlenmesi dolayısıyla: "Bu **-l** eki Fransızca'dır" demek, acele bir yargıdır sanırız.

* * *

-il (-ıl, -ül, -ul) eki

"**Çoğul**, **tekil** sözcükleri Türkçe değildir; uydurmadır; çünkü **-il** eki, Türkçe'de, yalnız **fiil** kök ya da **gövdelerine** gelir, **isim** soyundan sözcüklere gelemez" diyenlere de rastlıyoruz.

Sözümüze yine *Muhakemet-ül-Lûgateyn*'in bir kuralı ile başlayalım: "Birtakım kelimelerin sonuna **-vul** eki getirilerek özgül sıfatlar yapılır. Bunlar, hükümdarların gerek savaş, gerek başka hizmetlerinde çok önemlidir: **Heravul**, **karavul**, **süzavul**, **petavul**, **yasavul**, **kitpavul**, **şıkavul**, **dakavul**... gibi." (s. 79).

Önce şunu belirtelim: Türkçe'de çoğu eklerde **k**, **g**, **v**'ler düşebilirler. Aşağıdaki sözcüklerin kimisinde bu ses olayına rastlayacağız.

1) *Divanü Lûgat-it-Türk*'te:

- çapavul** : çapkı askeri, akıncı. (Bugün, bu sözcük **çapul** olmuştur. Kökü **çapmak**: akın etmek, yağma etmek'tir.)
- ökil** : çok. (Kökü **ökmek**: yağmak, biriktirmek'tir.)
- mayıl** : olgun; meyvelerde çürümeye yaklaşma hali. (Bu sözcüğün kökü **mayılmak**: gevşemek'te de görülüyor.)
- üçgil** (üçgül): müselles veya üç köşeli. (Buradaki **-gil**'in **g**'si düşebilir; nitekim biraz aşağıda, aynı anlamda olmak üzere hem **başgil**, hem de **başıl** sözcüklerini göreceğiz.)

- yasul** (yasıl) : yassı, yayvan. (Bu sözcüğün kökü **yası**: yassı, enli'dir.)
- kızıl** (kızgul) : 1) boz ile kırmızı arasında. 2) kırmızı, kızıl. (**kızılmak**, **kızarmak** sözcüklerinde kök belirlidir.)
- yalgıl** : yelesi ak; ak yelesi. (**yal** ya da **yalğ**: at yelesi'dir.)
- başıl** (başgıl) : tepesinde beyazı bulunan. (Kökün **baş** olduğu görülüyor.)
- kırgıl** : kırçıl. (**kır**: kır rengi, köktür.)
- bıçgıl** : elde ve ayaktaki çatlaklar, bıçılın. (Sözcüğün kökü **bıçmak**: kesmek ve biçmek'te; **bıçılğan** sözcüğünde görülüyor.)
- böğrül** : böğrü ak olan (hayvan). (Sözcüğün kökü **bögür**: böğrek, böbrek'te görülmektedir.)
- targıl** : alaca nesne. (Kökü **tarılmak**'tır. "Ak ile karanın birbirine karışması"na denir.)
- teñil** : ön ayakları çizgili. (**teñ**: denk, akran, öğür'ün kök olduğu seziliyor.)
- yaşıl** : yeşil. (Bunun kökü **yaş**: yaş, taze, yeşillik'tir.)
- törtgil** (törtgöl) : dört köşeli, murabba. (Sözcüğün kökü **tört**'tür. Ekin başındaki **g** düşebilir, nitekim biraz yukarda bu olayın birkaç örneğini görmüştük.)
- 2) *Dedekorkut*'ta **karavul**, **kızıl**, **erdil** (?), **Begil**, **avsıl** (:bir sığır hastalığı) gibi -aynı yapıda- pek az sözcüğe rastlamaktayız.
- 3) *Lehçe-i Osmani*'de çok örnek bulmaktayız:
- çingil** (çingül) : çingecik, asmanın sonradan sürdüğü salkımlar, çitmik. (**çinge**: ufak kıvılcım gibi ateş, sözcüğünde **çingil**'in kökünü görmekteyiz.)
- bögürülce** : (maruf) böğürek -galatı böbrek- resminde fasulye.
- öngül** : muannit, musir, dikbaş. (**öngüşmek**: inada binmek, taannüt etmek, sözcüğünde kök görülmektedir.)
- sekil** : atın ayağında sünüsünden yukarı olan ak. (Kökü **seki**: at ayağının beyazı'dır.)
- siğil** : kurbağa ve odlu hayvan **siğmek** ile hâsıl olan köklü kabarcık. (Bu tanımın içinde geçen **siğmek** mastarının kökü, bu sözcüğün de köküdür.)
- dengil** : dingil. (Kökün **deng(ık)** olduğu anlaşılıyor.)
- turul** : duru, saf, billûr gibi. (Kökü **duru**'dur.)

- gönül** : göygül, göymek. (*Lehçe*, karşılığı verirken, **gönül**'ün kökünü de sezdirmiş oluyor.)
- yeğül** : yukarı, mütefevvik, faik. (Kökün **yeğ** olduğu belirlidir.)
- çapul** : *Türki*'de **çapılan** şey, yağma.

4) **-il** ekine **-bugün-** yansımalarımızda bol bol rastlamaktayız: **gürül gürül, şarıl şarıl, şırıl şırıl, harıl harıl, horul horul, ışıl ışıl, usul usul, tiril tiril...** vb. gibi.

Sonuç

-il (-ıl, -ül, -ul) eki:

1) **çap-** (:çapul), **ök-** (:ökil), **mayıl-** (:mayıl).. vb. örneklerde olduğu gibi **fiil kök** ya da **gövdelerinden**;

2) **yası** (:yasıl), **üç** (: üçgil), **tört** (: törtgil), **туру** (:turul), **yaş** (:yasıl) .. vb. örneklerde olduğu gibi **sıfat kök** ya da **gövdelerinden**;

3) **baş** (:başıl), **seki** (:sekil), **yal** (:yalgıl), **bögür** (:böğrül) .. vb. örneklerde olduğu gibi **isim kök** ya da **gövdelerinden**;

4) **gür** (:gürül), **şır** (:şırıl), **şar** (:şarıl), **hor** (:horul), **tir** (:tiril) .. vb. örneklerde olduğu gibi **yansımalarından** türlü anlamlarda sözcükler türemektedir. Yine, yukardaki örneklerde görüldüğü üzere, **mayılmak, siğilmek, tarılmak** gibi mastar kök ya da gövdelerinin **mayıl, siğil, tarıl** (targıl) olarak **isim** ya da **sıfat** gibi kullanılmaları bizi **-ayrıca-** düşündürmelidir.

* * *

-sel (-sal) eki

Bu eke şaldıranlar çok. Gerçekten, bizim yaptığımız araştırmaya göre, *Divan*'da bu eki taşıyan iki sözcük bulunmaktadır:

sarsal : sansar, samura benzeyen bir hayvancık. (Bu sözcüğün kökü **sargarmak**: sararmak ve **sarığ**: sarı, sözcüklerinde görülmektedir.)

arsal : kumral, konural. (Kökü **ar**: kestane rengi'dir.)

Bundan başka *Divan*'da **yoksul** yapısında bir **arsıl** (:kumral, konural) sözcüğüne de rastladığımızı belirtmek isterim.

Lehçe'de "kum karışık arazi, deniz kenarı" anlamları verilmiş bir **kumsal**'a, bir de "fakir" anlamı verilmiş **yoksul**'a rastlıyoruz.

Sayın Ö. Asım Aksoy'un *Gaziantep Ağzı III.* adlı yapıtında **beylesil** (:bunun gibi, böyle), **eylesil** (:onun gibi, öyle), **şöylesil** (:şunun gibi, şuna benzer) sözlerinde de **-sil** ekini görmekteyiz.

Rahmetli Besim Atalay *Türk Dilinde Ekler ve Kökler* adlı kitabında, **-sel (-sal)** ile yapılmış şu sözcükleri veriyor. Ben, onları olduğu gibi aşağıya alıyorum:

- [burunsal : at, katır ve eşek gibi hayvanların ayaklarına nal çakılacağı zaman uslu durmaları için burunlarına takılan kışkaç. **Burunsalık** dahi derler. (Türk Dili-Velet İzbudak, el yazısı.)
- baysal : asayiş, sükûn. (Radloff - c. IV, s. 1430.) Kökü **bay**'dir.
- kumsal : deniz kenarında bulunan kumlu yer.
- uysal : şunun bunun fikrine uyan, kendine mahsus bir fikri bulunmayıp her fikre uyan. Kelimenin kökü **uymak**'tır.
- savsal : budala, kolayca savulabilen. (Balıkesir, Ankara, Çorum.) Not. -Bu sözcüğün kökü **savmak**'tır ki bugün **savsak**, **savsamak** sözcüklerinde de görülmektedir.
- soysal : asaletli, asil, medeniyetli. (*Tarama Dergisi* c. 2, s. 1310.) Kökü **soy**'dur. Kayseri ile Adana arasında **Soy-sallı** adında bir Türkmen oymağı yaşamaktadır.
- yensel : tatlı; sevilerek yenen nesne (Ankara yerlileri). Bu kelime, Göynük ve Bozüyük taraflarında **yimsel** şeklinde söylenir.
- kepsel : sersem. (Kütahya)].

Derleme Dergisi'ne bir göz atınca onda da **-sel (-sal)** ekini almış şu sözcükleri görmekteyiz: **bessel** (:reçel), **kavsal** (:koçanı saran mısır yaprağı), (**kavsul**: fındığın dışındaki yeşil kabuk; **kavsuk**: fındık içinin üzerindeki zar; **kavsak**: buğday veya arpa kabuğu), **yensil**: muhakkar, aşağılanmış (**yersellemek**: aşağı görmek), **kepsel**: şaşkın (**kepsemek**: toplu eğlencede yanlış hareket edip şaşkırmak) ... vb.

Sonuç

Yukardaki örneklerden anlaşılacağı üzere, **-sel (-sal)** eki, uydurma değildir. Çünkü bu ek, bugün, dilimizde yaşayan **kumsal**, **uysal** ve -değişik bir ünlü ile- **yoksul** sözcüklerinde bulunmaktadır. Ayrıca, tarih boyunca, bu ekini kimi sözcüklerimizde izlerine de rastlamaktayız.